

GÖRME ENGELLİ ÂŞIKLAR VE TABİAT ALGISI**

VISUALLY DISABLED MINSTRELS AND NATURE PERCEPTION

СЛАБОВИДЯЩИЕ МЕНЕСТРЕЛИ И ВОСПРИЯТИЕ ПРИРОДЫ

Samet DOYKUN*

ÖZ

Âşıklık geleneği içerisinde 16. yüzyıldan beri birçok âşık yetişmiştir. Âşıklar, eserlerinde başta aşk olmak üzere hemen her konuyu ele alıp eserlerinde işlemişlerdir. Bu konulardan biri de dış dünyanın işlendiği tabiat olmuştur. Tabiat, özellikle 19. yüzyıla kadar sanat ve edebiyat eserlerine dâhil edilmemiş ve “çirkin” sayılmıştır. 19. yüzyıldan sonra ise başta İngiltere’de olmak üzere pek çok ülkenin sanat ve edebiyat eserlerine girmeye başlamıştır. Türk edebiyatına gelindiğinde ise başta klasik edebiyat ürünlerinde ele alınan tabiat unsurları, soyut ifadelerle ve genellikle sevgili tasvirleri için kullanılmıştır. Akabinde âşık şiirinde de kullanılmaya başlanan tabiat unsurları söz konusu kullanımdan ziyade somut olarak ele alınmıştır. Âşıklar eserlerinde sevgiliyi anlatırken tabiat unsurlarından yararlanmış ve daha sonra tabiatı doğrudan şiirin konusu yaparak aktarmaya, anlatmaya başlamıştır. Âşıklık geleneği içerisinde geleneğin başladığı yüzyıldan itibaren var olan görme engelli âşıklar da tabiatı eserlerinde işlemişlerdir. Görme engelli âşıklar görme yetilerini hayatlarının bir döneminde kaybetmelerine veya doğuştan görme engelli olmalarına rağmen tabiatla ilgili eser vermeleri oldukça dikkat çekicidir. Bu çalışmada görme engelli âşıkların tabiatı nasıl algıladıkları ve görmeden nasıl anlattıkları konusu âşıklardan derlenen şiirler ve yayınlanan eserler üzerinden tespit edilip değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma sonucunda doğuştan görme yetisi olmayan ve gözlerini sonradan kaybeden âşıkların, tabiatı kendi iç dünyalarında kurdukları tabiat algısıyla ya da gelenekten beslenerek eserlerine yansıttıkları tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Âşık, Engelli, Körlük, Tabiat, Doğa.

** Bu çalışma Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Meral Ozan danışmanlığında hazırlanan *Cumhuriyet Dönemi Anadolu Sahası Görme Engelli Âşıklar – Naratif Bir İnceleme* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

* **ORCID:** [0000-0001-8231-270X](https://orcid.org/0000-0001-8231-270X), Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, sametdoykun@comu.edu.tr

Kaynak Gösterim / Citation / Цитата: Doykun, S. (2023). GÖRME ENGELLİ ÂŞIKLAR VE TABİAT ALGISI. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (59), 16-30. DOI: [10.17498/kdeniz.1339863](https://doi.org/10.17498/kdeniz.1339863)

Görme Engelli Âşıklar ve Tabiat Algısı

ABSTRACT

Many minstrels have been trained in the minstrelsy tradition since the 16th century. In their works, minstrels have dealt with almost every subject, especially love, in their works. One of these subjects was nature in which the outside world was treated. Nature, especially until the 19th century, was not included in works of art and literature and was considered "ugly". After the 19th century, it started to be included in the works of art and literature of many countries, especially in England. When it comes to Turkish literature, the elements of nature, which were first dealt with in classical literature, were used in abstract expressions and generally for the depiction of lovers. Subsequently, the elements of nature, which started to be used in minstrel poetry, were handled concretely rather than the aforementioned use. The minstrels utilised the elements of nature while describing the beloved in their works and then started to transfer and describe nature directly by making it the subject of poetry. Visually impaired minstrels, who have existed in the tradition of minstrelsy since the beginning of the tradition, have also dealt with nature in their works. It is quite remarkable that the visually impaired minstrels have given works about nature despite the fact that they have lost their eyesight at some point in their lives or are visually impaired from birth. In this study, it was tried to determine and evaluate how visually impaired minstrels perceive nature and how they describe it without seeing it through the poems compiled from minstrels and published works. As a result of this study, it is concluded that the visually impaired and blind.

Key Words: Minstrel, Disabled, Blindness, Nature.

АННОТАЦИЯ

С XVI века в менестрельной традиции обучалось множество менестрелей. В своих произведениях менестрели затрагивали практически все темы, особенно любовные. Одной из таких тем была природа, в которой трактовался внешний мир. Природа, особенно до XIX века, не включалась в произведения искусства и литературы и считалась "некрасивой". После XIX века она стала включаться в произведения искусства и литературы многих стран, особенно Англии. Если говорить о турецкой литературе, то элементы природы, впервые появившиеся в классической литературе, использовались в абстрактных выражениях и, как правило, для изображения влюбленных. Впоследствии элементы природы, которые стали использоваться в поэзии менестрелей, стали применяться не в вышеупомянутом значении, а в конкретном. Менестрели использовали элементы природы при описании возлюбленных в своих произведениях, а затем стали передавать и описывать природу непосредственно, делая ее предметом поэзии. Слабовидящие менестрели, существующие в традиции менестрелей с самого ее зарождения, также обращались к природе в своих произведениях. Примечательно, что слабовидящие менестрели создавали произведения о природе, несмотря на то, что в какой-то момент своей жизни они потеряли зрение или были слабовидящими от рождения. В данном исследовании была предпринята попытка определить и оценить, как слабовидящие менестрели воспринимают природу и как они описывают ее, не видя, на примере стихотворений, собранных из произведений менестрелей и опубликованных произведений. В результате данного исследования слабовидящие и слепые.

Ключевые слова: менестрели, Инвалид, Слепота, Природа.

GİRİŞ

Tabiat, tarih boyunca farklı şekillerde algılanmıştır. Bu süreçte insanın tabiat ile ilişkisi şekil değiştirmiş ve farklı boyutlar kazanmıştır. İnsanlık tarihinde insan-çevre ilişkisi ele alındığında avcı-toplayıcı, tarım ve endüstriyel toplum dönemleri dikkat çekmektedir.

Söz konusu dönemler insanın tabiatla ilişkisine şekil vermiştir. Dolayısıyla tabiat-insan ilişkisi tarihin her döneminde vazgeçilmez olmuştur.

İnsan-tabiat ilişkisi, insanlık tarihinin ilk dönemlerinde tabiatı merkeze alan bir anlayışından ziyade insan merkezîyetçi bir düşünce hâkimdir. Bu yüzden de tabiat unsurları “cansız” birer varlık olarak görülmüştür. Başak A. Dönmez (2012: 277) bu durumun temelinde insanla doğayı bir bütün olarak değerlendirilmemesi ve insanoğlunun doğaya karşı konumlandırılmasının yattığını dile getirmektedir.

Tarihsel süreçte insandaki tabiat algısı değişmeye başlamış ve tabiat unsurları insan düşüncesinde cansız birer varlık olmaktan çıkmıştır. Genellikle dünyada hayatın vuku bulduğu mekân olarak görülen tabiatla yeni anlamlar yüklenmesiyle birlikte tabiat ve tabiat unsurları önem kazanmaya başlamış ve farklı alanlarda da kendini göstermeye başlamıştır.

Genellikle doğa ve fen bilimlerinin konusu olan tabiat zamanla sosyal bilimcilerin de dikkatini çekmeye başlamıştır. Tabiatın kendisi ve tabiat unsurları edebiyat ve sanat eserlerinde özellikle Avrupa’da 19. yüzyılın ilk yıllarında görünür olmaya başlamıştır. Uysal’a (1993: 5) göre Thomson, Coleridge ve Wordsworth gibi İngiliz şairleri tabiatla farklı bir gözle bakmaya başlamıştır. 19. yüzyıla kadar çirkin sayılan ve edebiyata konu olması düşünülemeyen vahşi tabiat artık “tabiatın güzelliği”, “doğal” algısıyla güzel sayılmaya başlanmış, ıssız dağlar, esrarlı ormanlar, nehirler ve göller edebiyat eserlerine konu olmuştur.

Türk edebiyatı içerisinde genellikle klasik edebiyatta kullanılan tabiat ve tabiat unsurları zamanla halk edebiyatında da yer bulmaya başlamıştır. Özellikle âşık edebiyatında aşk, gurbet, özlem, ayrılık, yiğitlik, ölüm, din, zamandan yakınma, savaş, doğal afetler, mizah gibi pek çok bireysel ve toplumsal konunun yanında kırsalda yaşayan âşıklar yaşadıkları çevreyi ve çevrenin doğal güzelliklerini eserlerine yansıtmışlardır. Erman Artun (2009: 160) da insan-tabiat ilişkisi bakımından tabiatın âşık şiirinde önemli bir yeri olduğunu ifade etmektedir. Âşıklar, doğa kavramını ağaçlarla, çiçeklerle, hayvanlarla, dağlarla, tepelerle anlatırlar. Âşık şiirinde işlenen doğa, divan edebiyatında işlenen soyut doğa tasvirlerinden ziyade gerçek doğadır.

Tabiat ve tabiat unsurlarının âşık edebiyatında kullanılmasıyla birlikte âşıklık geleneği içerisinde yer alan görme engelli âşıklar da gerek gelenek içerisinde edindikleri bilgilerden gerek “kendi dünyalarında kodladıkları tabiat”la bu konulara temas etmişlerdir.

GÖRME ENGELLİ ÂŞIKLAR VE TABİAT

İnsanoğlunun var olduğu günden bu yana kuşkusuz dünyanın hemen her yerinde çeşitli sebeplerden dolayı uzuvlarını kaybeden bireylerin varlığı söz konusudur. Dünya Sağlık Örgütü’nün (DSÖ) hazırladığı Dünya Engellilik Raporu’nda¹ 2010 dünya nüfus tahminlerine göre bir milyardan fazla insanın bir başka ifade ile dünya nüfusunun %15’inin herhangi bir engellilik durumu ile yaşadığı tahmin edilmektedir. Ancak günümüzde bu sayıların ve oranların daha fazla olduğu düşünülmektedir. Türkiye’deki engellilik durumuna bakıldığında ise Türkiye Özürlüler Araştırması’nın 2002 yılı verilerine göre Türkiye’de engelli bireylerin toplam nüfusa oranı %12.29’dur.² DSÖ verilerinden daha eski olan Türkiye verileri de güncelendiğinde günümüzdeki engelli birey sayısı ve oranının 2002 verilerinden daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir.

Geçmişte ve günümüzde hemen her meslek grubu içerisinde yer alan engelli bireyler, âşıklık geleneği içerisinde de görülmektedir. Âşıklık geleneği içerisindeki görme engelli âşıkların oranı, DSÖ ve Türkiye Özürlüler Araştırması’nın verilerine benzer nitelik

¹<https://www.engellilerkonfederasyonu.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/D%C3%BCnya-Engellilik-Raporu-2011.pdf> (Erişim tarihi: 12.07.2023)

² Bkz. (<https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014899.pdf>) (Erişim tarihi: 13.07.2023)

Görme Engelli Âşıklar ve Tabiat Algısı

göstermektedir. Görme engelli âşıklar diğer görme engelli bireyler gibi iki şekilde görme yetilerini kaybetmişlerdir. Görme engelli âşıkların bir kısmı doğuştan görme engelli olarak dünyada gelirken bir kısmı da çeşitli hastalıklar, kazalar ve yanlış ya da bilinçsiz tedavi sonucunda görme engelli olmuşlardır. Gözlerini sonradan kaybeden ve görme engelli olan âşıklar çiçek, menenjit ve kızamık gibi çeşitli hastalıklardan, yaşanan üzüntü sonrası, bilinçsiz tedavi, bomba kapsülünün patlaması, silahla yaralanma gibi sebeplerden dolayı görme yetilerini kaybetmişlerdir. Cumhuriyet dönemi Anadolu sahasında yaşayan 48 görme engelli âşık tespit edilmiştir. 48 görme engelli âşıktan on biri (11) doğuştan, otuz yedisi (37) ise sonradan görme yetilerini kaybetmiştir (Doykun, 2022).

Görme engelli âşıkların eserleri incelendiğinde hemen her âşığın eserinde ele aldığı aşk, din, politika, ekonomi, gurbet, milli duygular, ayrılık ve toplumu derinden etkileyen diğer sosyal konular görülmektedir. Görme engelli âşıklar bu konuların dışında her ne kadar içerisinde yaşadıkları tabiatı algılayamasalar da eserlerinde anlatmaya çalışmışlardır.

Âşık şiirinde *bahar* en güzel mevsim olarak kabul edilmektedir. Baharla birlikte doğa canlanır, ağaçlar ve toprak yeşerir, su bollaşır ve bolluk bereket gelir. Bahar, bu özellikleri ile âşık şiirinde en çok kullanılan mevsim olmuştur. Âşık şiirinde önemli bir isim olan Karacaoğlan tabiatı ve baharı eserlerinde yoğun bir şekilde kullanmıştır. Metin Karadağ (1994: 174) Karacaoğlan'ın baharla birlikte dağları, yamaçları, bulanık dereleri, ılgıt ılgıt esen seher yellerini ve burcu burcu kokan gülleri de anlattığını dile getirmektedir. S. Nüzhet Ergun (1960) ise bunlara ek olarak yayla yollarını, çiğdemleri, menekşeleri, nergisleri, keklikleri, kuğuları, kuzuları, kazları, ördekleri vb. bahsetmektedir.

Görme engelli âşıkların tabiatı anlattıkları eserler incelendiğinde at, bahar, bahçe, çadır, çiçek, çimen, çoban, dağlar, duman, gül, kaval, koku, koyun, kurt, kuşu, kuzu, lale, madımak, papatya, sel, sümbül, turna, yaprak, yayla, yel, yeşil gibi ifadelerden yararlandıkları görülmüştür (Doykun, 2022).

Görme engelli âşıklar için dağlar uzaklığı, heybeti, engeli simgelemektedir. Dağların yanı sıra yaylalar da mekân olarak kullanılmıştır. Yaylaların tüm güzellikleri eserlere konu olmuştur. Türk kültüründe geçmişten günümüze değin süre gelen otağ/çadır yaylalardaki barınma yerlerini oluşturmaktadır. Günümüzde genellikle turizm için kullanılan yaylalar, Türk kültüründe hayvansal üretiminin merkezi konumundadır. Dolayısıyla âşıklar hayvanlara da eserlerinde sık sık yer vermişlerdir (Doykun, 2022).

Yapılan görüşmelerde görme engelli âşıkların tabiatı “yaşamın kendisi” olarak değerlendirmektedirler. Özellikle kuş seslerinin, çiçek kokularının, akan suların tabiatın bir parçası olduğunu ifade etmektedirler (KK-1, KK-2, KK-3). Bahramî, doğarken beşiğin; ölürlen de tabutun ağaçtan yapıldığını vurgulayarak tabiatın ve ağaçların önemini anlatmaktadır (KK-4).

Görme engelli âşıklar eserlerinde baharı, yaylaları, hayvanları, suları, dereleri, ırmakları, çiçekleri işlemişlerdir. Mevlüt İhsanî, Mehmet Budak, Fehmi Gür, Ruhanî, Âşık Işık, Vanlı Celalî, Kalender Sezer ve Deryanî'nin tabiat konulu şiirlerinden örnekler aşağıda verilmiştir.

1928 yılında Erzurum'un Şenkaya ilçesine bağlı Kaynak köyünde dünyaya gelen Mevlüt İhsanî, dokuz yaşında savaş döneminden kalma bir bomba kapsülünün patlaması sonucu gözlerini ve sağ elinin üç parmağını kaybeder (Düzgün, 1997: 11). Başta aşk olmak üzere çeşitli konularda eser veren Mevlüt İhsanî eserlerinde tabiat konusuna da yer verir. Dokuz yaşına kadar dış dünyayı tanıyan Mevlüt İhsanî *Bahar* isimli şiirinde bahar mevsiminin tüm güzelliklerini ayrıntılarıyla birlikte anlatmıştır:

Yeşil çiçek giyen dağlar

Karlar erir sular çağlar
Nimete gark olur bağlar
Ne iklimi hoş baharın

Menekşe gül yetişende
Bir hoş hayat olur sende
Neşen olur her bir canda
Öter turna kuş baharın

Yamaçlarda ceylanların
Ova sahra hep onların
Cümle canlı hayvanların
Her bir rengi hoş baharın

Cennet gibi olur yaban
Çiftçi dayı sürer saban
Sür tarlayı topraktan kan
Ne güzeldir iş baharın

Var mıdır baharın dengi
Her yanı çiçek hevengi
Mevlüt İhsan yapar cengi
Gönülle savaş baharın (İhsanî, 1990: 15).

Mevlüt İhsanî, *Bahar* isimli şiirinin ilk dördlüğünde kış aylarının bitmesi ile birlikte baharın gelişini, dağlardaki ağaçların yapraklarının yeşermesini, karların eriyip derelerin dolup taşmasını, bağların eriyen kar sularıyla sulanmasını ve yeşermesini dile getirmektedir. Ayrıca kişileştirmelere de başvuran İhsanî dağların çiçek giydiğini dile getirmektedir. İkinci dördlükte baharla birlikte menekşe ve gülün çiçek açtığını, hayatın hoş olduğunu, tabiatta yaşayan her canlının neşe içerisinde olduğunu ifade eder. Bu anlamda bahar mevsimi insanları mutlu ettiği kadar tabiat ürünlerine de iyi gelmektedir. İhsanî, üçüncü dördlükte dağların ve ovaların hayvanların mekânı olduğunu dile getirmektedir. Meral Ozan (2017: 140) mekân olarak dağların sadece beşerin yaşam alanı olmadığını aynı zamanda hayvanat ve nebatatında varlıklarının idame ettirdiği yer olduğunu vurgulamaktadır. Dördüncü dördlükte ise yaban hayatın cennet gibi olduğunu bahar geldiğinde çiftçilerin tarlaları işlediğini ve bahar aylarında çalışmanın güzelliğinden, bereketinden bahseder. Son dördlükte ise İhsanî, baharın en güzel mevsim olduğunu vurgulamaktadır.

1957 yılında Kahramanmaraş'ın Şahinbey ilçesinde dünyaya gelen Mehmet Budak, 1971 yılında bir kaza sonucu sol elini, 2002 yılında askerdeki oğlunun ölümü üzerine az da olsa gören gözlerini tamamen kaybeder (KK-6). 45 yaşına kadar az derecede görme yetisine sahip olan Mehmet Budak *Gördün Mü* isimli şiirinde çiçeklerle, yaylalarla, koyun-kuzuyla tabiatın güzelliklerini anlatmaktadır:

Sen sevdin mi bir çiçeği bir dağı
Sen gördün mü bir bülbülü bir bağı
Sen yaşadın mı sevdalı deli bir çağı
Sen ömründe maşuka gül verdin mi

İlkbaharda ılık yağmur yağarken
Sen gördün mü gök kuşağı doğarken

Görme Engelli Âşıklar ve Tabiat Algısı

Meltem esip tüm dünyayı boğarken
Sen ömründe böyle zevki gördün mü

Çıktın mı yaylaya yayla zamanı
Eksilmez dağların karı dumanı
Sen sevdin mi çiçekleri çimeni
Sen yaylada koyun kuzu gördün mü

Ayranı soğuk balı şirindir
Garbi eser yayla her gün serindir
Ah şu yaylaların aşkı derindir
Sen yaylada yara ikrar verdin mi (Budak, 2006: 101).

Mehmet Budak şiirinde görme engelli bir birey olarak doğayı ve doğadaki güzellikleri sorgulamaktadır. Bahar geldiğinde dağlarda yetişen çiçekleri, yağmur yağdığına gökyüzünde oluşan gökkuşağı, yayla vakti dağlarda oluşan sisi, yaylalarda kar sularıyla sulanıp büyüyen çiçekleri ve çimeni, koyunları ve kuzuları ve son olarak yaylalarda yaşanan aşkı anlatmaktadır. Âşık, tabiatı tüm güzellikleriyle ve tüm detaylarıyla anlatmış ancak görme engelli oluşuna da “Sen gördün mü?” ifadeleriyle göndermede bulunmuştur. Âşığın görme eylemini sorgulamasında 45 yaşına kadar görme yetisine sahip olması yatmaktadır. Ancak bu yaştan sonra görme yetisini yitirmesi dış dünyayla olan bağının kopmasına sebep olmuştur.

1914 yılında Malatya'nın Arapgir ilçesinin Bostancık köyünde dünyaya gelen Fehmi Gür, üç yaşında geçirdiği çiçek hastalığından dolayı gözlerini kaybeder (Çiftlikçi, 2000: 13). Fehmi Gür dış dünyayı tanıma hususunda Mehmet Budak kadar şanslı değildir. Çok küçük yaşta gözlerini kaybettiğinden dış dünyayı anlayıp anlatacak kadar görme imkânı bulamamıştır.

Bu mevsim ne hoştur açıldı güller,
Sevilin güzeller yaz bahar oldu.
Bundan sonra zevke gelir bülbüller,
Sevilin güzeller yaz bahar oldu.

Mevlâm kavuşturdu bizi bugüne,
Kokulu çiçekler açıldı yine,
Ben girmişim muhabbetin cengine
Sevilin güzeller yaz bahar oldu.

Dağlarda kar kalmaz sökülür gider,
Suyu kayalardan dökülür gider,
Sürüler yaylaya çekilir gider,
Sevilin güzeller yaz bahar oldu.

Binekler yan yana gelir yarışır,
Koyun, kuzu birbirine karışır,
Kuşlar şimdi yuvasına çalışır,
Sevilin güzeller yaz bahar oldu.

Yeşil don giyindi bahçeler bağlar,
Kışınız gitti mi yelkenli dağlar?

Bir vefasız için Fehmi kan ağlar,
Sevilin güzeller yaz bahar oldu (Çiftlikçi, 2000: 739).

Fehmi Gür, baharın güzelliklerini görüp anlatan birinden ziyade geleneksel bahar algısından beslenerek anlatmaya çalışmıştır. Fehmi Gür, baharın güzelliklerini anlatırken baharın hayvanlar üzerindeki etkilerine değinmiştir. Özellikle karların erimesiyle birlikte hayvanların kapalı alanlardan tabiata, yeşil meralara salınması ve bayram havasının yaşanmasını dile getirmiştir. Şiirde dikkat çeken hususlardan biri “Kuşlar şimdi yuvasına çalışır” dizesidir. Görme engelli bir âşığın kuşların yuvaya gidip gelmesini, yuvaya bir şeyler taşımasını görmesi mümkün değildir. Burada âşık daha önce de dile getirildiği üzere gelenekten beslenmiştir ya da kuş cıvıltılarından etkilenerek böyle bir kaniya varmıştır. Ayrıca görme engelli âşıklar görme yetisine sahip olmadıkları için daha çok sessel imgelerden faydalanmışlardır.

1931 yılında Erzurum’un Tortum ilçesine bağlı Aşağı Sivri köyünde dünyaya gelen Ruhanî, on yaşına geldiğinde bir dinamit kapsülünün patlaması sonucu sol gözü ile sağ elinin üç parmağının uç kısımlarını, iki sene sonra da sağ gözünü kaybeder. Ruhanî, *Söküldü Seller* isimli şiirinde Erzurum’da yaşanan bahar mevsimini detaylı bir şekilde anlatmaktadır:

Yine geldi bizim elin baharı
Oynadı sunalar çalkandı göller
Eridi kalmadı dağların karı
Yeşerdi ovalar söküldü seller

Şahlandı dereler bir zaman çağlar
Sarı çiçeğinen sarardı dağlar
Yeşil yaprağınan bezendi bağlar
Göğerdi ağaçlar açıldı güller

Bahçenin gülünden kır çiçeğinden
Yeşil yamaçların mor çiçeğinden
Karşıkı dağların kar çiçeğinden
Deste deste devşiriyor güzeller

Yol üstünde madımaklar allandı
Boz tepede hubup kuşu dillendi
Mor yamaçlar yeşil giydi tüllendi
Buharlandı sular buğlandı yollar

Der Ruhani doyum olmaz dünyaya
Sıvırcıklar çöp taşıyor yuvaya
Osman Çavuş tohum ekti tarlaya
Altı başta iki sigara teller (Temel, 2007: 225).

Ruhanî, baharın gelişini göllerin kar suları ile dolmasıyla, Erzurum ve civarında göl ördeği olarak bilinen “Suna”ların gölde süzülerek hareket etmesiyle anlatmaktadır. Dağlarda sarı çiçeklerin yani papatyaların karların yerini alması, bağların yeşil yapraklarla ağaçların yapraklarının yeşermesi ve güllerin açılması baharın gelişini anlatmaktadır. Şiirin de başlığı olan “söküldü seller” ifadesiyle aslında bahar ayının geliş zamanı anlatılmaktadır. Bahar geldiğinde kışın yağın ve toprağı kaplayan karlar havaların ısınmasıyla birlikte eriyip sellere dönüşür.

Ruhanî, baharda açan çiçekleri ayrı ayrı anlatmaktadır. Bahçedeki güller, kır çiçekleri, yeşil yamaçlarda yetişen mor menekşeleri ve kar çiçeklerini sanki görüyormuş gibi

Görme Engelli Âşıklar ve Tabiat Algısı

anlatmaktadır. Çiçekler doğrudan ya da benzetmeler aracılığı ile edebiyat eserlerine konu olmuştur. Türk edebiyatında çiçeklerden ilk kez *Divânü Lügati't-Türk*'te bahsedilmiştir. Beşir Ayvazoğlu (1997: 23) söz konusu eserde bahsi geçen çiçeklerin tıpkı âşık şiirine konu olan çiçekler gibi kır çiçekleri olduğunu dile getirmektedir. Ayvazoğlu bu durumda göçebe yaşam tarzının etkili olduğunu da vurgulamaktadır.

Üçüncü dörtlükte ise “*Boz tepede hubup kuşu dillendi*” dizesiyle İbibik ya da Hüthüt kuşu olarak da bilinen kuşun ötüşünü anlatmıştır. Âşığın burada Fehmi Gür gibi sessel imgelerden faydalandığı görülmektedir. Âşık son dörtlükte de “*Sıvırcıklar çöp taşıyor yuvaya*” dizesinde yine başka bir kuş türü olan Sığırcık kuşunun yuva yapmasını anlatmıştır. Yukarıda dış dünyayı algılayamadan gözlerini kaybeden Fehmi Gür'ün şiirinde “*Kuşlar şimdi yuvasına çalışır*” dizesi zamansal olarak bahar ayında gerçekleştirilen durumu anlatırken Ruhanî söz konusu dizide belli bir yaşa kadar gördüğü olayı anlatmaktadır. Dolayısıyla buradaki algı birbirinden farklıdır.

Tabiatın anlatıldığı şiirlerde işlenen konulardan biri de *yaylalardır*. Yaylalar Türk kültüründe özellikle de üretim faaliyetlerinin yapılması noktasında önem arz etmektedir. Yayla ile ilgili çeşitli tanımlamalar yapılmıştır ancak en kapsamlı tanım şu şekilde verilmiştir:

Ülkemizdeki yayla yerleşmeleri, davar (koyun-keçi) ve sığır sürü sahiplerinin, sürülerini taze ve kendini yenileyen otlaklarda kolayca besleyebilmeleri için genellikle ilkbaharda çıktıkları, yaz boyunca kalarak, bazı hayvansal ürünleri, sonbaharda alçak yörelere (köylere) göçtükleri; sıra dağlar ve yer ver de küme dağların orman örtüleri üst sınırları üzerinde kalan Alpin çayırılık alanlar ve buralarda kurulmuş konut toplulukları ile temsil edilen geçici yerleşmeler olarak tanımlanırlar (Doğanay, Coşkun 2013: 3).

Bahaeddin Ögel (1978: 1) ise yayla hayatının Türk milleti için bir tutku ve önüne geçilemez bir alışkanlık olduğunu dile getirmektedir. Bu tutku ve alışkanlık günümüzde de devam etmekle birlikte eski amacını ve anlamını zamanla kaybetmeye başlamıştır. Ali Çelik (2015: 59) ise yaylalara asıl kimliği kazandıran şeyin fiziksel özelliklerin olmadığı onun sosyal hayat içerisindeki konumunun yani beşerî yanının olduğunu dile getirir. Ayrıca yaylaların tüm güzelliklerin kaynağı olduğunu vurgulayan Çelik yaylaların motifleriyle, renkleriyle, manzarasıyla insanoğlunun asla hakkıyla resmedemeyeceği muhteşem bir tablo olduğunu, bu tablonun fotoğrafını çekebilir, rüzgârının sesi dâhil, bütün özelliklerini filme kaydedebileceğimizi; ama yaylanın kokusunun eksik kalacağını dile getirir. Görme engelli âşıkların tabiat ile ilgili şiirlerinde de yaylalar ve bahar tasvirleri her şeyi ile anlatılmaktadır. Ancak Çelik'in de ifade ettiği gibi yaylaların ve tabiatı yetişen çiçeklerin kokusu eksik kalmaktadır.

1910 yılında Kayseri'nin Karaözü kasabasında dünyaya gelen ve küçük yaşta görme yetisini kaybeden Âşık Işık *Bizim Yaylalar* isimli eserde hayatını geçirdiği Kayseri yaylalarının güzelliklerini anlatmaktadır:

Yolum düştü ben de geldim yaylaya
Âşık olan maşuk için ağlaya
Mecnun deli oldu yandı Leyla'ya
Yine dumanlandı dağı yaylanın

Yaz geldi yaylanın karı eridi
Yaylacılar yaylasına yürüdü
Yayla dağlarını duman бүrүdü
Yine dumanlandı dağı yaylanın

Yaylanın evleri ağaçtan taştan

Ormanı görünmez obadan göçten
Yaylanın her yanı borandan kıştan
Yine dumanlandı dağı yaylanın

Yayla dağlarının soğuktur yüzü
Yayılır koyunlar meleşir kuzu
Yaylasın yaylıyor gelini kızı
Yine dumanlandı dağı yaylanın

Yayla dağı yeşillenir allanır
Sarı çamlar boz meşeler sallanır
Kaymakları şekerlenir ballanır
Yine dumanlandı dağı yaylanın

Yaylasın yayladık getirdik güzü
Karadır kaşları eladır gözü
Sefil Âşık söyleyip çalıyor sazı
Yine dumanlandı dağı yaylanın (Özerdem, 1998: 84).

Âşık Işık / Sefil Âşık her dörtlükte “*Yine dumanlandı dağı yaylanın*” dizesine yer vermiştir. Görme engelli âşıkların en yaygın kullandığı ifadelerden biri de dumandır. Duman, görme yetisine de gönderme yapmaktadır. Âşıklarla yapılan görüşmelerde âşıkların bir kısmı “dumanlı” gördüğünü dile getirmişlerdir. Duman ve sis görme engelli âşıkların şiirlerinde hüznün simgesi olarak da kullanılmıştır (Doykun, 2022).

Görme engelli âşıkların tabiatı anlattıkları şiirlerde dağlar da yaygın olarak kullanılmıştır. Dağlar gerek coğrafi yapılarıyla gerekse de yaşamda ve anlatılardaki kültürel dokularıyla önem arz etmektedir. Dağlar farklı özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Meral Ozan (2017: 137-143) dağların “tanrı mekânı”, “tören merkezi ve dilek makamı”, “yaşam merkezi ve güven makamı”, “sınır/hat”, “düzen merkezi”, ve “ölçü birimi” gibi çeşitli özelliklerinin olduğunu vurgulamaktadır. Bu özelliklerden bazıları görme engelli âşıkların şiirlerinde de görülmektedir.

1952 yılında Van’ın merkez ilçesine bağlı Kasımoğlu köyünde on çocuklu bir ailenin yedinci çocuğu olarak dünyaya gelen Celal Yenitürk yakalandığı bir göz hastalığından dolayı 4 yaşında gözlerini kaybeder (Yenitürk, 1993: 5). Eserlerinde özellikle memleketi Van’ı ve çevresini anlatan Vanlı Celali *Dağlar* isimli şiirinde dağları çeşitli özellikleriyle anlatmıştır:

Kış gelende bürünüyor karlara,
Sabırla bahara eriyor dağlar,
Sabah güneş doğuyor ufuklara,
Kırmızı renklere giriyor dağlar.

Bahar oldu hemen karlar eriyor,
Dereelerde su olup da yürüyor,
Koç yiğitler ziyarete varıyor,
Yiğitlerle dostluk kuruyor dağlar.

İlkbaharda bayram dağın her anı,
Birçok canlı varlık olur hayranı,
Avcılara mekândır dört bir yanı,

Görme Engelli Âşıklar ve Tabiat Algısı

Avları avcıdan koruyor dağlar.

Dağın bereketi kar ve yağışlar,
Topraktan yeşillik çıkmaya başlar,
Otların içinde süs olur taşlar,
Etrafını çiçek bürüyor dağlar.

Geyikler dağlara yaslar özünü,
Koyun, kuzu otlar yayla düzünü,
Bir gören der bin de görsem yüzünü,
Hiç kocamaz hep genç duruyor dağlar.

Abı hayat gibi pınarlar akar,
Misk ü amber gibi gülleri kokar,
Güzeller dağlara seyrana çıkar,
Güzeli terletip yoruyor dağlar.

Oluyor kurt kuşun ana, babası,
Yamacında turnaların yuvası,
Üzerinden gelir keklik sedası,
Zevk ile sefayı sürüyor dağlar.

Âşık Celali'yi saldı efkâra,
Gölgesi düşüyor düz ovalara,
Şu yüce dağlarda çoktur manzara,
Âşıklara ilham veriyor dağlar (Yenitürk, 2015: 354).

Âşık, kışın dağlarda biriken karların bahar geldiğinde güneşin de etkisiyle eridiğini, dağların toprak rengi olan kırmızıya büründüğünü, derelerin kar sularıyla dolduğunu dile getirmektedir. Celali, bahar mevsiminin bayram havası oluşturduğunu, avcılarının ava çıktığını ancak dağların avları avcılardan koruduğunu ifade etmektedir. Ozan'ın (2017) dağların özelliklerinde bahsettiği “yaşam merkezi ve güven makamı” özelliği burada karşımıza çıkmaktadır. Dağın bereketi kış boyunca yağın karlar ve yağmurlardır. Baharla birlikte topraktan otlar yeşermeye başlar. Taşları da otların süsü olarak görür. Yabani ve evcil hayvanlar da yaylaların nimetlerinden faydalanır. Dağlardan akan suları ab-ı hayata benzetir. Güller ise misk-ü amberdir. Önceki dörtlüklerde de bahsedildiği gibi dağlar hayvanların yaşam mekânıdır. Son dörtlükte ise dağların âşıklara ilham verdiğini dile getirmektedir.

Görme engelli âşıklar tabiatı anlatırken dağlardan yararlandığı gibi ormanlardan da yararlanmışlardır. Özellikle ağaçlar, onların tabiatı anlatmalarına yardımcı olmuştur.

1972 yılında Malatya'nın Akçadağ ilçesinde doğan ve görme engelli olarak dünyaya gelen Kalender Sezer *Orman* isimli şiirini 1993 lise son sınıfta eğitim gördüğü sırada kaleme alır. Sezer, yarışmaya katılma serüvenini şu şekilde anlatır: Bir sabah tören sırasında okul müdürü “Orman” konulu bir şiir yarışmasının olduğunu ve sürenin akşam biteceğini söyledi. Ben yazmaya karar verdim. Arkadaşlarım dalga geçti. Boş bir derste oturup bir arkadaşımın da yazma konusunda yardım alarak şiiri tamamladım. Yazdığım *Orman* isimli şiir ile Gaziantep'te birinci oldum” (KK-5). Âşığa birincilik ödülü olarak bir saat hediye edilir. Âşık için bu hediye unutulmaz bir hediye olmuştur:

Orman tabiatın yeşil örtüsü,
Açan çiçekleri dünyanın süsü.
Ne hoş gelir orda kuşların sesi,

Ormanın faydası sonsuzdur dostum,
Ağaca kıyana büyüktür kastım.

Kurt, kuş orda yuva yapar barınır,
Kirli hava ormanlarla arınır.
Kış gelince beyaz kara bürünür,
Ormanın faydası sonsuzdur dostum,
Ağaca kıyana büyüktür kastım.

Orman bu hayatın taşı temeli,
Önler erozyonu, depremi, seli.
Ağaca kıyanın kırılınsın eli,
Ormanın faydası sonsuzdur dostum,
Ağaca kıyana büyüktür kastım.

Hastalar ormanda şifasın bulur,
Kâğıt, sıra, kalem ormandan gelir.
Beşik olur, tabut olur, ev olur,
Ormanın faydası sonsuzdur dostum,
Ağaca kıyana büyüktür kastım.

Kalender der sahip çıkın ormana,
Arı balı nerden taşır kovana?
Lanet olsun tek ağaca kıyana,
Ormanın faydası sonsuzdur dostum,
Ağaca kıyana büyüktür kastım.

Kalender Sezer *Orman* isimli şiirinde çiçeklerin dünyanın süsü olduğunu, kuşların sesinin hoş geldiği, hayvanlar için bir barınma mekânı olduğunu, ormanların kirli havayı temizlediğini, doğal afetleri önlediğini ve hayatın başından sonu kadar ormanda yetişen ağaçların kullanıldığını ifade etmektedir. Bu yüzden de ormanların faydasının büyük olduğuna dikkat çeker.

Doğuştan görme engelli olan Kalender Sezer, tabiatı, hayatının bir döneminde gören âşıklar gibi anlatamaz. Âşık, *Orman* isimli şiirinde tabiatı daha çok insana faydaları ile anlatmaya çalışmıştır.

Görme engelli âşıklar her ne kadar görmeseler de lale, sümbül, papatya, gül, menekşe gibi pek çok *çiçeği* eserlerinde işlemişlerdir. Görme engelli âşıklar, çiçekleri, doğayı daha doğrusu görme ile tanınabilecek nesnelere iki şekilde algılayıp işleyebilmektedir. Birincisi âşık şiirinde en çok kullanılan nesnelere, bitkileri gelenek içerisinde öğrenip aktarmaktadırlar. İkincisi ise dokunabildikleri nesnelere / bitkileri anlatmaktadırlar. Dokunmanın yanı sıra zihinlerinde bir çiçek figürü oluşturup onu anlatmaktadırlar.

Sivas'ın Yıldızeli ilçesine bağlı Banaz köyünde 1942 yılında dünyaya gelen Deryanî 30 yaşında gözlerini kaybeden Deryanî *Menekşe* isimli şiirinde diğer görme engelli âşıklar gibi çiçeklerin güzelliklerini anlatmıştır. Ancak hayatının ilk 30 yılı gözleri gördüğünden çiçekleri doğuştan ve küçük yaşta görme engelli olan âşıklardan daha detaylı bir şekilde eserinde işlemiştir:

Bahçelerde biten kırmızı güldür
Gül için şakıyıp öten bülbüldür
Bizim yaylaların baharı boldur

Görme Engelli Âşıklar ve Tabiat Algısı

Kokusu cihanı tutar menekşe

Kokusundan dağı taşı eritir
Bir engel var, tez ömrünü çürütür
Dertsiz değil, bitişinden bellidir
Bakın boynun eğri tutar menekşe

O da muradın ermeden solmuş
Bir zalim uğramış, görpeyken yolmuş
Zehir içenler de aşık mı olmuş
Rengine mavilik katar menekşe

Derdi olmayanlar boynunu bükmez
Menekşe nazlıdır her yerde bitmez
Kıymetini bilen burnundan çekmez
Seni bilmeyenler atar menekşe

Yaylalarda menekşeyi ararsan
Gülü bahçede incitmeden derersen
Sevdiğin aşkına tezden solarsan
Deryanî sen gibi soldu menekşe (Bektaş, 2014: 231).

Deryanî şiirin başında gül-bülbül ilişkisine değinir. Gül klasik Türk şiirinde ve âşık şiirinde yaygın kullanılan çiçeklerdendir. Gölün şairlerce kabul görmesinin nedenlerinden biri gül-bülbül ilişkisi içinde ve âşığın göstereni bülbüle karşılık sevgilinin göstereni olarak kullanılmasıdır (Açıl, 2015: 12). Şiirlerde en çok işlenen çiçeklerden biri de menekşedir. Âşık *Menekşe* isimli şiirinde kendi hayatını menekşe çiçeği üzerinden anlatmaya çalışmıştır. Menekşeler boynunun eğik ve ömrünün az olmasıyla acı çeken âşığa benzetilir. Âşık sevgiliden çektiği çileyi “Bir zalim uğramış, görpeyken yolmuş” dizesiyle dile getirmektedir. Âşık son dörtlükte ise menekşenin yaylalarda yetiştiğini yani doğada yetişen bir çiçek olduğunu, gülün ise bahçede ve doğal ortamda kendiliğinden yetişmeyen bir çiçek olduğunu dile getirmektedir.

Türk kültüründe *hayvancılık* da büyük önem arz etmektedir. Yüzyıllar boyunca göçebe hayat süren Türkler hayvanlardan her daim faydalanmışlardır. Dolayısıyla da başta ekonomide, tarımda ve mutfakta olmak üzere sanatta, edebiyatta ve hayatın hemen her yerinde hayvanlar vazgeçilmez olmuştur. Âşıklık geleneğinde olduğu gibi görme engelli âşıklar da şiirlerinde hayvanları ve onların bakıcısı olan çobanları eserlerinde işlemişlerdir.

1910 yılında Kayseri'nin Karaözü kasabasında dünyaya gelen ve küçük yaşta gözlerini kaybeden Âşık Işık'ın hayatı açlık, yokluk ve yoksullukla geçer. Daha çok çobanlık yaparak karnını doyurabilir (Özerdem, 1998: XI- XIII). Âşık Işık çobanlık yaptığı yıllarda hayvanlar için de şiirler okur. *Kara Keçi* isimli şiir de bunlardan biridir:

Sabahınan tuzu verdim koyuna
Vakit geldi indim ögle suyuna
İşlerimiz ters gidiyor boyna
Kara keçi şu işine ne dersin

Ağa duymuş binmiş hemen atına
Emreylemiş çabuk Kenzi Hatun'a
Beraber geldiler davar katına
Bana bakıp gülüşüne ne dersin

Attan inip torba taktı doruya
Dikkat edip iyi baktı sürüye
Keçi için beni çekti sorguya
Birer birer deyişime ne dersin

Aldırma; davarı götür yay dedi
Akşam sabah davarımı say dedi
Kara keçi canavara pay dedi
Zaman zaman yayışıma ne dersin

Yaydım davarları ayım yetirdim
İçinden bir tane keçi yitirdim
Kalanı bir tamam eve getirdim
Sağ selamet gelişime ne dersin

Çobanın ağa ile vardır bir işi
Değnek atar alır ağa bahşişi
Halktan fazla verir beş on kuruşu
Fazla fazla alışımaya ne dersin

Yaz gelince çayır çimen bitmez mi
Bir sürüden kara keçi yitmez mi
Âşık Işık destanımız yetmez mi
Bu destanı deyişime ne dersin (Özerdem, 1998: 96-97).

Âşık Işık, *Kara Keçi* şiirinde çobanlık yaptığı sırada yaşadıklarını anlatmaktadır. Âşık sabah ağıldan çıkardığı koyunların iştahı artsın ve süt verimi yükselsin diye tuz verir. Tuz verme işlemi genellikle ağılın yakınlarında bulunan yatay taşların üzerine serpilip koyunların/keçilerin tuzları yalamasıyla gerçekleşir. Daha sonra da otlamaya başlarlar. Âşık, tuzun da etkisiyle ögle vaktine kadar otlayan koyunları dereye/çaya su içirmeye götürür.

Âşık işlerin ters gittiğinden şikâyetçidir. Çünkü keçiye canavara (kurda) kaptırmıştır. Sürünün sahibi atına binip eşiyle birlikte sürünün yanına gelir ve keçiye ne olduğunu sorar. Durumumu anladıktan sonra öğütler verir. Âşık akşam olduğunda tüm sürüyü sapasağlam ağıla getirmeyi başarır ve ağadan bahşişini alır.

Âşık Işık, çobanlık yaptığı bir günü tüm ayrıntıları ile şiirine yansıtmıştır. Burada çoban için bir keçinin bile ne denli önemli olduğu vurgulanmıştır.

1931 yılında Erzurum'un Tortum ilçesine bağlı Aşağı Sivri köyünde dünyaya gelen, 1941 yılının mayıs ayında eline geçirdiği bir dinamit kapsülü ile oynarken kapsülün patlaması sonucu sol gözü ile sağ elinin üç parmağının uç kısımlarını kaybeden Âşık Ruhani (Temel, 2007) de *Gidiyor* isimli şiirinde bir çobanın çaresizliğinden bahsetmektedir:

Koskoca yaylada bir yaşlı çoban
Kovgun olmuş duramamış gidiyor
Yarını bugünden telaşlı çoban
Nedenini soramamış gidiyor

Ayak basmış doksanına yüzüne
Bakamamış bir çorbanın tuzuna
Gaflet sürmesini çekmiş gözüne
Gerçekleri görememiş gidiyor

Görme Engelli Âşıklar ve Tabiat Algısı

Keçeden yorganı hasırdan sedir
Dert adamı sayır bayır söyletir
Yamacına ocak düzüne çadır
Mesken tutup kuramamış gidiyor

Kırık kavalını saklamış kına
Ne bayrama gitmiş nede düğüne
Koskoca yaylanın ince sırrına
Hiçbir türlü erememiş gidiyor

Âşık Ruhanî'yim bendeki amaç
Hiç kimse dermana olmasın muhtaç
Yapraklardan sargı çiçekten ilaç
Yarasını saramamış gidiyor (Temel, 2007: 101).

Ruhanî, yaşlı bir çobanın derdinden duramayıp yayladan ayrıldığını, bir asırlık ömründe doğru düzgün yemek yiyemeden, gerçekleri göremeden gittiğini anlatmaktadır. Çobanların kullandığı ve keçeden yapılan “kepenek” ile hasırdan bir sediri olduğunu ve ısınmak için bir ocağı olduğunu dile getirmektedir. Çobanların ağılların yanı başında bulunan ve genellikle bir çatısı olmayan “yatak” yerleri anlatılmaktadır. Hayatının hiçbir döneminde özellikle çobanlığın doğası gereği her zaman hayvanların yanında durduğu için eğlenip gülemeyen çobanın tüm güzellikleri ile anlatılan yaylaların sırrına eremeyişi ve derman bulamayışı anlatılmaktadır.

Yukarıdaki şiir örneklerinde de görüldüğü üzere Mevlüt İhsanî, Mehmet Budak, Fehmi Gür, Ruhanî, Âşık Işık, Vanlı Celalî, Kalender Sezer ve Deryanî tabiatı eserlerine farklı boyutlarıyla işlemişlerdir.

SONUÇ

Görme engelli âşıkların tabiat konulu şiirleri incelendiğinde tabiatın hemen her noktasına temas ettikleri görülmektedir. Görme engelli âşıklar özellikle “koyunların melemesi”, “suların şırl şırl akması” gibi sessel imgelerden faydalanmışlar ve bu sesleri eserlerine yansıtmışlardır. Görme engelli âşıkların, tabiatı, tüm güzellikleriyle anlatmalarında tabiatla iç içe bir hayattan gelmeleri de etkili olmuştur.

Görme engelli âşıklar yaşadıkları çevredeki mevsimleri, çiçekleri, hayvanları, yaylaları, çobanları, ağaçları ve ormanları eserlerine işleyip tabiatı ve tabiatın güzelliklerini anlatmışlardır. Görme engelli âşıkların, tabiatı, anlama ve aktarma konusunda iki farklı durum ortaya çıkmıştır. Kalender Sezer gibi doğuştan görme engelli ya da Fehmi Gür gibi dış dünyayı algılayamayacak kadar küçük yaşta görme engelli olan âşıklar hayal dünyasındaki ve gelenek içerisinde öğrendikleri tabiatı anlatırken Mehmet Budak, Deryanî gibi sonradan görme engelli olan âşıklar daha önceden gördüklerini ve zihinlerine kodladıkları tabiatı anlatmışlardır. Bir diğer husus ise hayatının bir döneminde gören âşıklar tabiatı ve tabiat unsurlarını en ufak ayrıntısına kadar eserlerine işlerken Kalender Sezer gibi doğuştan görme engelli âşıklar daha genel ifadelerle ve daha tabiatın daha somut özelliklerini kullanarak tabiatı anlatmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- Açıl, B. (2015). “Klasik Türk Şiirinde Estetik Bir Unsur Olarak Çiçekler” Berat Açıl *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*.
Artun, E. (2009). *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- Âşık Mevlüt İhsanî (1990). *Çağlayan Dere*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (1997). *Güller Kitabı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bektaş, N. (2014). *Pir Sultan'ın İzinde Banazlı Bir Âşık Âşık Deryanı Haytı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Yazıt Yayınları.
- Budak, M. (2006). *Bizim Kavgamız*. Kahramanmaraş: Ad Ofset Matbaacılık.
- Çelik, A. (2014). “Türk Kültüründe Yaylak Kışlak Geleneği ve Bunun Doğu Karadeniz Bölgesindeki Yansımaları” *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Yayla Kültürü ve Yaylacılık Sempozyumu*, 6-7 Kasım 2014 Bilecik.
- Çiftlikçi, R. (2000). *Arapgirli Halk Şairleri Fehmi Gür Hayatı-Sanatı-Bütün Şiirleri-I*. Malatya: Malatya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Doğanay, H., Coşkun, O. (2013). “Türkiye Yaylacılığındaki Değişme Eğilimleri ve Başlıca Sonuçları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18 (30).
- Doykun, S. (2022). *Cumhuriyet Dönemi Anadolu Sahasında Görme Engelli Âşıklar – Naratif Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu.
- Dönmez, B. A. (2012). “Ekoeleştirme ve Hayvan Çalışmaları: Avatar, Madagaskar ve Madagaskar 2: Afrika'ya Kaçış Filmlerinde Doğa ve Hayvan Temsilleri”. *Ekoeleştirme Çevre ve Edebiyat*. (Ed. Serpil Oppermann). Ankara: Phoneix Yayınları.
- Düzgün, D. (1997). *Âşık Mevlüt İhsanî*. Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ergun, S. N. (1960). *Karacaoğlan Hayatı ve Şiirleri*. İstanbul: İstanbul Maarif Kitaphanesi.
- Karadağ, M. (1994). *Türk Halkbilimi İncelemeleri*. Balıkesir: Alem Basın Yayın.
- KK-1: Yakup Temel, 1958 doğumlu, Erzurum, ilkokul mezunu, âşık.
- KK-2: İrfan Gezer, 1965 doğumlu, Silifke, ilkokul mezunu, âşık.
- KK-3: Burhan Demir, 1958 doğumlu, Erzurum, ilkokul mezunu, âşık.
- KK-4: Behram Aktemur, 1956 doğumlu, Ardahan, okuma yazma bilmiyor, âşık.
- KK-5: Kalender Sezer, 1972 doğumlu, Malatya, üniversite mezunu (öğretmen) âşık.
- KK-6: Mehmet Budak, 1957 doğumlu, Kahramanmaraş, lise mezunu, âşık.
- Meral, O. (2017). “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”. *Türk Mitolojisine Giriş*. (Ed. Fatma Ahsen Turan ve Meral Ozan). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özerdem, A. (1998). *Aşık Işık Hayatı ve Şiirleri*. İstanbul: İstanbul Karaözü Dayanışma Derneği Kültür Yayınları.
- Temel, H. Y. (2007). *Bir Ses Var*. Erzurum: Zafer Form Ofset Matbaacılık.
- URL-1: <https://www.engellilerkonfederasyonu.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/D%C3%BCnya-Engellilik-Raporu-2011.pdf> (Erişim tarihi: 12.07.2023)
- URL-2: <https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014899.pdf> (Erişim tarihi: 13.07.2023)
- Uysal, A. E. (1993). “Edebiyat ve Tabiat”. *Türk Edebiyatında Tabiat*. (Ed. Şükrü Elçin). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Yenitürk, C. (2015). *Gönül Gözü Sözü Özü*. Ankara: Berikan Yayınevi.